

DOI: 10.19266/1829-4286-2023-02-79-96

Ռուս-թուրքական հարաբերությունները գազային հոսքերի ձևավորման համատեքստում

ՖԼՈՐԱ ՄԻԲԶԱԽԱՆՅԱՆ

Բրյուսելի անվան պետական համալսարան

ԽՍՀՄ փլուզումը բազմաթիվ հնարավորություններ ստեղծեց ռուս-թուրքական երկկողմ հարաբերությունների զարգացման համար, որոնցում առանձնահատուկ տեղ զբաղեցրեց էներգետիկ ոլորտը: Ավանդաբար, այս ոլորտում երկու երկրների հարաբերությունները նույնպես դինամիկ բնույթ են կրում՝ ժամանակ առ ժամանակ շեշտադրելով մեկ մրցակցային մեկ համագործակցային բնույթը: 2022թ. սկիզբ առած ռուս-ուկրաինական պատերազմը և դրա հետևանքով ստեղծված նոր աշխարհաքաղաքական իրողությունները հնարավորություն ստեղծեցին ռուս-թուրքական հարաբերությունների սերտացման համար: Հոդվածի խնդիրներն են պարզել ռուս-թուրքական հարաբերությունների էությունը գազային հոսքերի ձևավորման համատեքստում և ռուս-ուկրաինական պատերազմի ազդեցությունը ռուս-թուրքական էներգետիկ հարաբերությունների վրա:

Բանալի բառեր

Ռուս-թուրքական էներգետիկ հարաբերություններ, գազային հոսքեր, Կասպյան ավազան, ռուս-ուկրաինական պատերազմ, Հարավային գազային միջանցք համագործակցություն/մրցակցություն

Նախաբան

Ռուս-թուրքական հարաբերություններն ավանդաբար դինամիկ բնույթ են կրել՝ ժամանակ առ ժամանակ շեշտադրելով մեկ մրցակցային, մեկ համագործակցային բնույթը¹:

¹ Թորոսյան Տ., Արշակյան Գ., Ռուս-թուրքական մրցակցություն, թե՞ համագործակցություն, *Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես*, 1(5), 2016, էջ 5-34.

Cheterian V., Friend and Foe: Russia–Turkey relations before and after the war in Ukraine, *Small Wars and Insurgencies*, 2023, 34, 7, 2023, 1-24.

1991թ. նոր սկիզբ ազդարարեց թուրք-ռուսական հարաբերություններում. «Մառը պատերազմի» ավարտով և՛ Ռուսաստանը, և՛ Թուրքիան հայտնվեցին նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակում և սկսեցին արտաքին քաղաքական նոր ինքնություն մշակելու գործընթացները, որոնք դեռևս շարունակվում են իրադարձություններից ավելի քան 30 տարի անց²:

Ռուսաստանին ու Թուրքիային միավորում են ինչպես ընդհանուր հետաքրքրությունները Եվրոպայի և Ասիայի հանգույցներում, այնպես էլ զարգացման բարդ փուլերը: Միաժամանակ, աշխարհաքաղաքական բաղադրիչը, մասնավորապես, տարածաշրջանային մրցակցությունը եղել է ռուս-թուրքական փոխգործակցության բաղկացուցիչ մասը երկկողմ հարաբերությունների զարգացման բոլոր փուլերում: Այդ առումով երկկողմ հարաբերությունների էվոլյուցիան առավել ակնհայտ է այն տարածաշրջաններում, որտեղ և Ռուսաստանը, և Թուրքիան ունեն պատմականորեն ձևավորված շահեր³:

Թեպետ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ծավալվեց ակտիվ ռուս-թուրքական մրցակցություն հատկապես Հարավային Կովկասում և Միջին Ասիայում, հետագայում բազմաթիվ առիթներ ստեղծվեցին երկկողմ համագործակցության համար: Այնուամենայնիվ, երկու երկրների՝ նույն տարածաշրջանները որպես իրենց ազդեցության գոտի դիտարկելը ազդում են հարաբերությունների դինամիկայի վրա: Մերձավոր Արևելքում, Սև ծովի ավազանում, Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում Ռուսաստանն ու Թուրքիան ավելի հաճախ միմյանց ընկալում են որպես մրցակիցներ, քան գործընկերներ⁴:

² **Шерстюков С., Бодиштяну Н.**, Российско-турецкие отношения после 2015 г.: новые тренды, старые дилеммы, *Мировая экономика и международные отношения*, 2021, 11, 88-96.

³ **Արշակյան Գ.**, Ռուս-թուրքական հարաբերությունները ԱՄՆ-Թուրքիա աննախադեպ լարվածություն համատեքստում, *Հայկական Քաղաքագիտական հանդես*, 2019, 2(12), 05-36:

⁴ **Шерстюков С., Бодиштяну Н.**, նշվ. աշխ.

Ռուս-Թուրքական տնտեսական համագործակցությունը և աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը

Թուրքիայի և Ռուսաստանի հարաբերությունները պատմականորեն խնդրահարույց են եղել՝ ազդեցության գոտիներում այդ երկու դերակատարների մրցակցության պատճառով: Սառը պատերազմը այս դարավոր մրցակցության ընդլայնումն էր, սակայն դրա ավարտը հնարավորություն տվեց կենտրոնանալ համագործակցության ոլորտների վրա: Եթե սկզբում ռուսական զազը սկսեց հոսել Թուրքիա-Ռուսաստան-Արևմուտք երթուղով, ապա հետագայում հաջողվեց ձևավորել ավելի համապարփակ համագործակցություն⁵:

Թեպետ երկու երկրների միջև տարաձայնություններից ոչ բոլորն են լուծում ստացել, անուամենայնիվ տարբեր ոլորտներում սկսվել է համագործակցության շրջան: Մոսկվային և Անկարային հաջողվել է «դարավոր աշխարհաքաղաքական վեճերը վերածել աշխարհատնտեսական գործընկերության»⁶: Երկու երկրների միջև հարաբերությունների այս շրջանի հիմքում ընկած է երկու հիմնական դինամիկա. աշխարհաքաղաքական մրցակցություն և տնտեսական եզակի համագործակցություն⁷:

Ռուս-թուրքական շահերը հաճախ բախվում են Եվրասիայում: Այս տարածաշրջանը Բժեզինսկին համեմատում է «շախմատային մեծ տախտակի» հետ, որի վրա հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանի գլոբալ դերակատարները պայքարում են գերակայության համար⁸:

⁵ **Kaynak B.**, From Blue Stream to Turkish Stream, an Assesment of Turkey's Energy Dependence on Russia, *Journal of Social Sciences*, 2018, 3 (1), 79-90.

⁶ **Shlykov P.**, Russian-Turkish Relations in the Wider Black Sea Region: Cooperation and Competition, *Perceptions*, 2018, 23(2), 93-116.

⁷ **Coskun B.**, Turkey's relations with Russia after the failed coup..., pp. 36-52.

⁸ **Brzezinski Z.**, The Grand Chessboard, American Primacy and its Geostrategic Imperatives, Basic Books, New York, 2016, 229 P.

Ռուսաստանը և Թուրքիան այստեղ նույնպես բախվում են նմանատիպ մարտահրավերների, որոնցից մեկը Եվրասիայի այլ ուժային կենտրոնների և առաջին հերթին դրանցից ամենամեծի՝ Չինաստանի հետ հարաբերությունների ընդունելի մոդելի կառուցման անհրաժեշտությունն է:

Ռուսաստանը կարևորում է Չինաստանին որպես ազդեցիկ էներգետիկ գործընկեր⁹: 2014թ. մայիսին Գազպրոմի և Չինաստանի ազգային նավթային կորպորացիայի միջև կնքվել է պայմանագիր՝ ռուսական գազը Չինաստան արտահանելու համար¹⁰: 2019թ. շահագործման հանձնված «Միբիրի ուժը» գազատարը փոխշահավետ գործարք էր երկու պետությունների համար էլ: Նախատեսվում է, որ գազատարի թողունակությունը մինչև 2025թ. պետք է հասնի 38 միլիարդ խորանարդ մետրի. 2023թ. մոտ 22 միլիարդ խորանարդ մետր գազ է արտահանվել Չինաստան¹¹:

Ռուս-ուկրաինական պատերազմի մեկնարկից հետո ութ ամիսների ընթացքում ՌԴ-ն կրճատել է ԵՄ գազի մատակարարումների 80%-ը¹²: Սրան զուգահեռ ակտիվ բանակցություններ են վարվում նաև «Միբիրի ուժը 2» գազատարի կառուցման հարցում¹³, որի առավելագույն թողունակությունը 50 միլիարդ խորանարդ

⁹ Энергетическая Стратегия Российской Федерации на период до 2035 года, Правительство Российской Федерации, 2020г. № 1523-р Москва, <http://static.government.ru/media/files/w4sigFOiDjGVDYT4IgsApssm6mZRb7wx.pdf>, (12.01.2024)

¹⁰ **Sharples J. D.**, The Shifting Geopolitics of Russia's Natural Gas Exports and Their նշվ. աշխ.

¹¹ Алексей Миллер провел совещание, посвященное подведению предварительных итогов года,

<https://www.gazprom.ru/press/news/2023/december/article570870/> (12.01.2024).

¹² Insight: Moscow's decades-old gas ties with Europe lie in ruins, [https://www.reuters.com/business/energy/moscows-decades-old-gas-ties-with-europe-lie-ruins-2023-02-](https://www.reuters.com/business/energy/moscows-decades-old-gas-ties-with-europe-lie-ruins-2023-02-14/#:~:text=European%20Commission%20President%20Ursula%20von,with%20around%2040%25%20in%202021.)

14/#:~:text=European%20Commission%20President%20Ursula%20von,with%20around%2040%25%20in%202021. , (12.01.2024)

¹³ «Газпром» и китайская CNPC подписали документ о дополнительных поставках российского газа по «восточному» маршруту до конца 2023 года, <https://www.gazprom.ru/press/news/2023/october/article568514/> , (15.01.2024).

մետր գազ է¹⁴: «Միբիրի ուժը 2» գազատարի թողունակությունը միայն 5 միլիարդ խորանարդ մետր գազով է պակաս «Հյուսիսային հոսք» գազատարի թողունակությունից: Գազատարի կառուցման նախնական արժեքը 13.6 միլիարդ ԱՄՆ դոլար կարժենա¹⁵, իսկ շինանարությունը տարիներ կտևի: «Միբիրի ուժը» գազատարը չի փոխարինում «Հյուսիսային հոսք» և «Հյուսիսային հոսք 2» գազատարներին ռուսական ավելցուկային գազը վաճառելու համատեքստում: Եթե նույնիսկ տարիներ անց գործարկվի «Միբիրի ուժը 2» գազատարը, երկու գազատարները միասին (տարեկան 88 միլիարդ խորանարդ մետր գազ) իրենց թողունակությամբ զիջելու են «Հյուսիսային» հոսք գազատարներին (տարեկան 110 միլարդ խոնարանդ մետր գազ):

2024թ. նախատեսվում է Եվրոպա արտահանվող գազի գինը 1000 խորանարդ մետրի դիմաց պահպանել 480 դոլարի սահմաններում, որը 2020թ. -ին մինչ գազի գների թանկացումը և ապա ռուս-թուրքական պատերազմը կազմել է 140 դոլար 1000 խորանարդ մետրի դիմաց¹⁶: Չինաստանի համար այն կազմում է մոտ 297 դոլար 1000 խորանարդ մետրի դիմաց 2023 և 2024 թվականներին¹⁷: Այսպիսով թեպետ «Միբիրի ուժը» գազատարները իրենց թողունակությամբ զիջում են «Հյուսիսային հոսք» գազատարներին, համեմատելով գազի գները, պարզ է դառնում, որ այդ տարբերությունը

¹⁴ «Газпром» и CNPC обсудили планы совместной работы в 2024 году, <https://www.gazprom.ru/press/news/2023/december/article570434/> (14.01.2024).

¹⁵ Russia's weaker hand undermines case for Power of Siberia 2 gas link to China, <https://www.reuters.com/business/energy/russias-weaker-hand-undermines-case-power-siberia-2-gas-link-china-2023-10-30/#:~:text=Moscow%20has%20not%20said%20how,at%20up%20to%20%2413.6%20billion> (14.01.2024)

¹⁶ Цена газа «Газпрома» для стран Европы в декабре поднялась в 4–5 раз, <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2022/02/13/909092-tsena-gazproma> (14.01.2024).

¹⁷ Russia gas price seen much lower for China than for Europe, <https://www.reuters.com/business/energy/russia-gas-price-seen-much-lower-china-than-europe-document-2023-09-08/> (15.01.2023).

որոշ չափով փոխհատուցվում է Չինաստան արտահանվող ավելի բարձր գներով:

Ավելորդ չէ նշել նաև, որ «Միբիբի ուժը» գազատարների շահագործմամբ Չինաստանը ուղիղ կապ է հաստատում ռուսական գազի պաշարների հետ, որը նրան հնարավորություն է տալիս որպես ռուսական գազի ներկրող այն վաճառել նաև երրորդ կողմի¹⁸, թեև այդ հնարավորության մասին առարկայական քննարկումներ երկու կողմերի միջև դեռևս չկան:

Ռուս-թուրքական էներգետիկ մրցակցություն/համագործակցությունը

Էներգետիկ ոլորտում ռուս-թուրքական համագործակցության մեկնարկը տրվեց 1984թ., երբ խորհրդային և թուրքական կառավարությունները ստորագրեցին «Բնական գազի համաձայնագիրը», որը շրջադարձային եղավ երկկողմ հարաբերություններում: Թուրքիան Խորհրդային Ռուսաստանից բնական գազի մատակարարման պայմանագիրը համարեց կարևոր քաղաքական զարգացում, որը Թուրքիային հնարավորություն է տալիս բազմազանեցնել իր էներգետիկ աղբյուրները: «Երկնագույն հոսք» գազատարի նախագծի իրականացումը նոր էջ բացեց ռուս-թուրքական համագործակցության էներգետիկ ոլորտում¹⁹:

Չնայած համագործակցությանն ուղղված քայլերին, ռուս-թուրքական հարաբերությունները միանշանակ չեն նաև էներգետիկ ոլորտում. Կասպից ծովից (այս պահին միայն Ադրբեջանից) դեպի Եվրոպա գնացող գազատարների կառուցման հարցում ռուս-թուրքական հարաբերությունները մրցակցային են, իսկ Սևծովյան տարածաշրջանում՝ («Երկնագույն հոսք» և «Թուրքական հոսք»)՝ համագործակցային:

¹⁸ **Boute A.**, Shaping the Eurasian Gas Market: The Geopolitics of Energy Market Regulation, *Geopolitics*, **28**, 5, 2042-2073.

¹⁹ **Shlykov P.**, Op cit., 93-116.

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Ռուսաստանի մենաշնորհային ազդեցության նվազման հետ մեկտեղ կասսյան տարածաշրջանում աճում էր միջազգային դերակատարների ազդեցությունը: Արևմուտքի՝ մասնավորապես Եվրոպայի, Կասսյան ածխաջրածնային պաշաներով հետաքրքրվելը մեկ հիմնական նպատակ ուներ՝ բազմազանեցնել գազի մատակարարումը և, որպես հետևանք, ազատվել ռուսական գազի կախվածությունից: Այս նպատակի իրականացման համար Եվրոպայի Թուրքիային դիտարկում է որպես կարևոր տարանցիկ պետություն:

1990-ականների կեսերին կնքված պայմանագրերի հիման վրա կառուցվեց և 2005թ. շահագործման հանձնվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան (ԲԹՋ) նավթամուղը, իսկ 2006թ.՝ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում (ԲԹԷ) գազամուղը: Դրանց կառուցումը համարվեց ԱՄՆ-ի ամենամեծ աշխարհաքաղաքական հաղթանակը հետստորպատերազմյան Եվրասիայում՝ վերջ դնելով Ռուսաստանի մենաշնորհին կասսյան ավազանի ածխաջրածինների արտահանման գործընթացներում²⁰: Սակայն ակնհայտ է, որ այդ խողովակաշարերը խորհրդանշական բնույթ ունեցան:

Թուրքիան հույս ուներ այդ ծրագրերի միջոցով մեծացնել իր աշխարհաքաղաքական ազդեցությունը Եվրասիական կենտրոնում, սակայն 2000-ականների սկզբին տեղի ունեցած զարգացումներն այլ ընթացք ունեցան: Լարվածությունը Մերձավոր Արևելքում և Հարավային Կովկասում շարունակեց խորանալ, ՌԴ-ին հաջողվեց հաղթահարել ներքաղաքական լարվածությունը, ԱՄՆ շարունակում էր գործունեություն ծավալել միաբևեռ աշխարհակարգը պահպանելու համար, իսկ ԵՄ-ն շարունակում էր այլընտրանքային ուղիներ և աղբյուրներ փնտրել բազմազանեցման ծրագրիը հաջող իրականացնելու նպատակով: Այս ամենի արդյունքն այն էր, որ կասսյան ավազանի և միջինասիական էներգակիրների տեղա-

²⁰ **Թորոսյան Տ., Արշակյան Գ.**, Աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը Հարավային Կովկասում Ռուս-թուրքական մրցակցություն, թե՛ համագործակցություն, *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2016, 1(5), 5-34:

փոխման խնդիրը մի կողմից դառնում էր «աշխարհաքաղաքական մրցակցության գործիք, մյուս կողմից՝ աշխարհաքաղաքական շահերի բախման պատանդ»²¹:

Ռուս-թուրքական էներգետիկ մրցակցությունը հրահրած հաջորդ նախագիծը 2008թ. Ադրբեջանի կողմից առաջարկած և ԵՄ-ի աջակցությունը ստացած «Հարավային գազային միջանցք» ռազմավարական ծրագիրն էր, որի շրջանակներում առաջարկված նախագծերը շրջանցում էին Ռուսաստանը²²: Սկզբնական շրջանում այնպիսի տպավորություն էր ստեղծվել, որ այս ծրագիրը Ռուսաստանի հերթական էներգետիկ և աշխարհաքաղաքական պարտությունն է, սակայն հետագայում պարզ դարձավ, միջանցքի թողունակությունը տարեկան ընդամենը 16 միլիարդ խորանարդ մետր գազ է, որից միայն 10 միլիարդ խորանարդ մետր գազը Եվրոպայի համար, իսկ մնացածը 6 միլիարդ խորանարդ մետրը՝ Թուրքիայի:

«Հարավային գազային միջանցքը» բանակցային սեղանին հայտնվեց որպես «Նաբուկկոյին» փոխարինող ավելի քիչ հավակնոտ ծրագիր: Ակնկալվում էր, որ «Նաբուկկո» գազատարի թողունակությունը կկազմի տարեկան մինչև 31 մլրդ խորանարդ մետր և այն գազ կմատակարարի Ադրբեջանից, Իրաքից և Իրանից այն հասցնելով Ավստրիա²³: Գազատարը դուրս մնաց բանակցային գործընթացներից 2013թ., սակայն արդեն 2006թ. «Նաբուկկոն» կորցրել էր իր տնտեսական կշռի մեծ մասը, երբ ՄԱԿ անվտանգության խորհուրդը պատժամիջոցներ սահմանեց Իրանի դեմ²⁴: Այսպիսով, չնայած էներգետիկների հասանելիության բացակայու-

²¹ Թորոսյան Ս., Արշակյան Գ., Աշխարհաքաղաքական...նշվ. աշխ.:

²² Siddi M., The Southern Gas Corridor: Prospects and Challenges for EU Foreign Policy, *Caucasus Analytical Digest*, 2019, 112, 7-11.

²³ Hale W., Turkey's energy dilemmas: changes and challenges, *Middle Eastern Studies*, 2022, 58, 3, 452-466.

²⁴ Siddi M., The EU's Botched Geopolitical Approach to External Energy Policy: The Case of the Southern Gas Corridor, *Geopolitics*, 2017, 24, 1, 124-144.

թյանը, այն շարունակում էր մնալ բանակցային սեղանին որպես ՌԴ շրջանցող գազատար²⁵:

1990-ականներին առաջարկվել է մեկ այլ կարևոր՝ Թուրքմենստան-Ադրբեջան 32 միլիարդ խորանարդ մետր մետր գազ թողունակությամբ «Անդրկասպյան գազամուղը», որը, շրջանցելով Ռուսաստանն ու Իրանը, պետք է թուրքմենական գազը հասցնէր Եվրոպա²⁶: Անդրկասպյան գազամուղի կառուցումը անհնարին դարձրեց 2018թ. կնքված «Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի մասին» կոնվենցիայով, որը չի թույլատրում Կասպից ծովի հատակով խողովակաշարերի անցկացումը²⁷: Ակնհայտ է, որ տարեկան 16 միլիարդ խորանարդ մետր գազ թողունակությամբ «Հարավային գազային միջանցքը» չի կարող իրական այլընտրանք լինել ռուսական գազին, այն միայն խորհրդանշական հաջողություն է ԵՄ-ի համար:

Ռուս-թուրքական համագործակցությունը ստացված է Սևծովյան տարածաշրջանում, թեպետ ոչ զուրկ աշխարհաքաղաքական գործընթացների ազդեցությունից, որոնք երբեմն դանդաղեցնում կամ խաթարում են համագործակցությունը երկու երկրների միջև:

Սևծովյան տարածաշրջանում պատմականորեն առանցքային են Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, ներքաղաքական լուրջ մարտահրավերների դիմակայող Ռուսաստանը զբաղված էր դրանք հաղթահարելով, իսկ միջազգային ասպարեզում ազդեցության գոտիների ձեռքբերումը ժամանակավորապես մղվել էր երկրորդ պլան: Մակայն 2008թ. Մոսկվան կարողացավ իրավիճակը փոխել. ռուս-վրացական պատերազմը և դրա արդյունքները ստիպեցին այլ երկրներին վերանայել Ռուսաստանի դերը համաշխարհային քաղաքակա-

²⁵ Նույն տեղում

²⁶ **Чумаков Д.** Перспективы Транскаспийского газопровода, *Мировая Экономика и Международные Отношения*, 2019, **63**, 8, 47-54.

²⁷ Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, <http://www.en.kremlin.ru/supplement/5328>, (14.01.2024)

նության մեջ²⁸, իսկ Ղրիմի վերադարձով ՌԴ-ն ուժեղացրեց տարածաշրջանում իր ռազմածովային ուժերի գերակայությունը: 2016թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի Սևծովյան նավատորմի ռազմածովային զորավարությունների շարքը դիտելուց հետո Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Վալերի Գերասիմովը հայտարարեց, որ «Մի քանի տարի առաջ ռուսական սևծովյան նավատորմի մարտական հնարավորությունները և թուրքական նավատորմի հնարավորությունները այլ հարաբերակցության մեջ էին. ումանք նույնիսկ ասում էին, որ Թուրքիան լիովին վերահսկում է Սև ծովը: Այժմ իրավիճակն այլ է»²⁹:

Սևծովյան տարածաշրջանում ռուս-թուրքական համագործակցության առանցքը «Երկնագույն հոսք» և «Թուրքական հոսք» գազամուղներն են: 1997թ. Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց միջկառավարական համաձայնագիր՝ Սև ծովի հատակով 1213 կմ երկարությամբ «Երկնագույն հոսք» գազատարը կառուցելու համար: Նախատեսվում էր այդ գազատարով տարեկան 16 միլարդ խորանարդ մետր գազ մատակարարել Թուրքիային՝ շրջանցելով երրորդ երկրները: Խողովակաշարը շահագործման է հանձնվել 2003թ.³⁰: «Երկնագույն հոսք» գազատարը շահագործման հանձնելուց մեկ տարի առաջ բանակցային սեղանին հայտնվեց «Երկնագույն հոսք 2» գազատարի կառուցման ծրագիրը, որը Թուրքիայի և Ռուսաստանի նախահագները սկսեցին քննարկել ավելի ուշ՝ 2005թ.: Վերջինս «Երկնագույն հոսքի» ընդլայնումն էր լինելու՝ Սամսուն-Ջեյհանով դեպի հարավարևելյան Եվրոպա³¹:

²⁸ **Torosyan T.**, The Return of Turkey, *Russia in Global Affairs*, 2009, 3, July-September, 120-129.

²⁹ The naval power shift in the Black Sea, <https://warontherocks.com/2019/01/the-naval-power-shift-in-the-black-sea/> , (26.02.2023)

³⁰ **Kozma T.**, Diversification dilemmas in Turkey's natural gas imports..., pp. 89-106.

³¹ **Գևորգյան Ա.**, Գլոբալ և տարածաշրջանային զարգացումների ազդեցությունը միջազգային էներգետիկ գործընթացներում Թուրքիայի

Խողովակաշարի երկրորդ գծի կառուցումը և այն Բուլղարիայի, Մերքիայի և Խորվաթիայի տարածքով դեպի արևմտյան Հունգարիա հասցնելու որոշումը կայացվեց «Նաբուկկո» գազատարի կառուցման որոշումն ընդունելուց հետո: Հետագայում «Երկնագույն հոսք 2»-ի կառուցումը փոխարինվեց «Հարավային հոսք» նախագծով, որը ենթադրում էր գազատարի ստորջրյա անցկացում Ռուսաստանից Բուլղարիա,³²: Այդ գազատարի շինարարությունն արդեն սկսվել էր, երբ 2014թ. ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը հայտարարեց, որ Բուլղարիայից թույլտվություն չստանալու հանգամանքն հաշվի առնելով ՌԴ-ն չի կարող շարունակել նախագծի իրականացումը, իսկ կարճ ժամանակ անց «Գազպրոմի» ղեկավար Ալեքսեյ Միլլերը հաստատեց, որ խողովակաշարի նախագիծը փակված է³³: Բայց իրականում դա նախագծի վերափոխումն էր, այլ ոչ թե դադարեցումը:

Շատ չանցած Ռուսաստանի և Թուրքիայի նախագահները քննարկեցին «Հարավային հոսք» նախագծի վերափոխումը մեկ այլ նախագծի, որը ստացավ «Թուրքական հոսք» անվանումը: Այն միացնում է Ռուսաստանի գազի ամենամեծ պաշարները թուրքական գազատրանսպորտային ցանցին՝ ապահովելով էներգիայի հուսալի մատակարարում Թուրքիային, Հարավային և Հարավանեյան Եվրոպային: Մոտ 1100 կիլոմետր երկարությամբ խողովակաշարը բաղկացած է երկու գծից: Տարեկան մատակարարում է 31,5 միլիարդ խորանարդ մետր գազ ընդհանուր ծավալով: Առաջին գիծը նախատեսված է թուրք սպառողներին գազ մատակարարելու համար, երկրորդը՝ Հարավային և Հարավարևելյան Եվրոպայի երկրներին³⁴:

ներգրավվածության վրա, *Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն*, 9, 2016, 91-137:

³² **Köstem S.**, The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence, *Perceptions*, 23 (2), 2018, pp. 10-32.

³³ Russia drops South Stream gas pipeline plan, <https://www.bbc.com/news/world-europe-30283571>, (20.01.2022).

³⁴ **Köstem S.**, Op. cit.

Քաղաքական դրդապատճառներով ռուսական «Հարավային հոսքից» հրաժարումը հանգեցրեց «Թուրքական հոսքի»՝ որպես այլընտրանք հայտնվելուն, որը կարճ ժամանակահատվածում իրականություն դարձավ: Թուրքիան այսօր էներգետիկ առումով Ռուսաստանի համար ռազմավարական կարևոր երկրներից է, քանի որ նա՝ էներգատեսուրսների սպառող է, և՛ տարանցիկ երկիր³⁵:

Ռուս-թուրքական հարաբերությունները թեպետ համագործակցային են սևծովյան տարածաշրջանում, այնուամենայնիվ գուրկ չեն աշխահաքաղաքական գործընթացների ազդեցությունից: Ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա բացասաբար ազդեց Ռուսաստանի մասնակցությունը Սիրիական հակամարտության կարգավորմանը: Երկու երկրների միջև հարաբերությունները լարվեցին՝ գազաթնակետին հասնելով 2015թ. նոյեմբերի 24-ին՝ թուրքական զինուժի կողմից ռուսական ռազմական ինքնաթիռի խոցմամբ³⁶: Միջադեպը զգալի ազդեցություն ունեցավ նաև էներգետիկ ոլորտում ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա: «Թուրքական հոսք» նախագիծը սառեցվեց, մինչև այն պահը, երբ Թուրքիայի նախագահը 2016թ. հուլիսին ներողություն խնդրեց Ռուսաստանից³⁷:

Ռուս-ուկրաինական պատերազմի ազդեցությունը

Ռուս-ուկրաինական պատերազմից որոշ ժամանակ անց դադարեցվեցին «Հյուսիսային Հոսք» գազատարի գործարկումը և «Հյուսիսային Հոսք 2»-ի հավաստագրումը, որի հետևանքով Եվրոպական միությունը՝ մասնավորապես Գերմանիան, կորցրեց տարեկան 110 միլիարդ խորանարդ մետր գազ, որը բավական մեծ քանակություն է էներգետիկ մի շարք առանցքային խնդիրների

³⁵Նույն տեղում

³⁶ **Balta E.**, From geopolitical competition to strategic partnership: Turkey and Russia after The Cold War, *Uluslararası İlişkiler*, 16 (63), 2019, pp. 69-86.

³⁷ Turkey 'sorry for downing Russian jet', <https://www.bbc.com/news/world-europe-36643435>, (26.02.2022).

լուծմանը խոչընդոտելու տեսակետից³⁸: ՌԴ-ն սկսեց փնտրել այլընտրանքային տարբերակներ՝ ավելցուկային գազը տարբեր շուկաներ արտահանելու համար: Այդ տարբերակներից մեկը Թուրքիայի մասնակցությամբ էներգետիկ հանգույցի ստեղծումն է:

2022թ. ռուս-ուկրաինական հակամարտությամբ պայմանավորված Սև ծովը կրկին կարևորություն է ստացել: Ոչ տարածաշրջանային դերակատարների հետաքրքրությունը սևծովյան տարածաշրջանի նկատմամբ կարող է փոխել տարածաշրջանի անվտանգության և կայունության ընկալումը: Սակայն պատերազմից բխող հետևանքները միայն Ռուսաստանի համար չեն խնդիրներ ստեղծել: Ռուսական գազից Եվրոպայի հրաժարումը բարդ խնդիրներ առաջադրեց նաև ԵՄ-ին: Որևէ նկատելի ձեռքբերում չտված «գազային» պատժամիջոցի «գոհ» դարձան իրենք՝ Եվրոպացիները, քանզի չունեն ռուսականին փոխարինող որևէ քիչ թե շատ իրական աղբյուր կամ ուղի, իսկ ներքին սպառումը կրճատելուն ուղղված կոչերը, բնականաբար, շոշափելի արդյունք չեն կարող ապահովել³⁹:

2022թ. ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը՝ հայտարարեց, որ ՌԴ-ն կարող է իր գազն ուղղել «Հյուսիսային հոսք» գազատարների միջոցով դեպի դեպի Բալթիկ ծով, ապա Սև ծովի տարածաշրջան: Առաջարկվում էր բնական գազը Եվրոպա մատակարարել Թուրքիայի միջոցով⁴⁰, որի հետևանքով Թուրքիան կամրապնդեր

դիրքերը որպես գազային հանգույց: Հոկտեմբերի կեսերին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Մևլութ Չավուշօղլուն հայտարարեց, որ Թուրքիան կարող է դառնալ դեպի Եվրոպա

³⁸Միրզախանյան Ֆ., Ադրբեջանի տեղը Եվրամիության գազային ճգնաժամի հաղթահարման գործընթացներում, *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2022, 1(17), 125-142:

³⁹ Celikpala M., Tatlioglu E., Türkiye's Black Sea Policy for Energy Security, *Vestnik RUDN. International Relations*, 2023, 23, 4, 748—761.

⁴⁰ Россия хочет создать газовый хаб в Турции: возможно ли это, Россия хочет создать газовый хаб в Турции: возможно ли это | Forbes.ru (26.02.2023).

հասնող բնական գազի էներգետիկ հանգույց⁴¹: Այդպիսի ռազմավարության մասին դեռ խոսվում էր տասնամյակներ առաջ⁴²: Օրինակ, 2005թ. Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը՝ այն ժամանակվա վարչապետը, հայտարարեց, որ Թուրքիայի էներգետիկ ռազմավարության հիմնական գործոններից մեկը նրա աշխարհագրության և աշխարհառազմավարական դիրքի օգտագործումն է՝ միջանցք ստեղծելով հարուստ էներգետիկ ռեսուրսներով և էներգիա սպառող երկրների միջև⁴³: Թուրքիայի աճող բնական գազի պահանջարկը, աշխարհագրական դիրքը և Եվրոպայի համար տարածաշրջանային էներգետիկ հանգույց դառնալու ցանկությունը երկրի աշխարհաստեատական ռազմավարության առաջնագծում են:

Էներգետիկ հանգույց է համարվում այն երկիրը, որը գնում է էներգետիկ ռեսուրսներ այնուհետև դրանք վերավաճառում այլ գնորդների: Պետությունն ինքն է սահմանում վաճառքի պայմանները անկախ սկզբնական արտադրողներից և վերջնական գնորդներից⁴⁴: Ըստ Թուրքիայի նախագահ Էրդողանի, Թուրքիան ավելի լայն նպատակներ ունի. ստեղծել հանգույց, որը ոչ միայն բնական գազ կտեղափոխի Եվրոպա, այլ նաև այլ էներգակիրներ, ինչպես նաև զարկ կտա հանքարդյունաբերությանը⁴⁵:

⁴¹ Turkey can become an energy hub—but not by going all-in on Russian gas, Turkey can become an energy hub—but not by going all-in on Russian gas - Atlantic Council (26.03.2023).

⁴² **Novikau A., Muhasilović J.**, Turkey's quest to become a regional energy hub: Challenges and opportunities, Department of Political Science and International Relations, International University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Heliyon 9, 2023, pp. 1-11.

⁴³ **Kozma T.**, Diversification dilemmas in Turkey's natural gas imports..., pp. 89-106.

⁴⁴ **Krauer-Pacheco K.**, Turkey as a transit country and energy hub: the link to its foreign policy aims, Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, No 118, 2011, 66p.

⁴⁵ Cumhurbaşkanı Erdoğan: Ülkemizi enerji üssü haline getiriyoruz, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ulkemizi-enerji-ussu-haline-getiriyoruz-793436.html> (16.01.2024).

Թուրքիայի էներգետիկ հանգույց դառնալու գաղափարն արտացոլված է նաև «Թուրքիայի միջազգային էներգետիկ ռազմավարության» մեջ: Այդ փաստաթղթում Թուրքիայի էներգետիկ առևտրի կենտրոն դառնալու նախագծեր են համարվում «Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը», «Հարավային Կովկաս գազի խողովակաշարը», «Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում» գազատարը, «Թուրքիա-Հունաստան» գազի փոխկապակցիչը, «Անդրանատոլիական» խողովակաշարը, և «Թուրքական հոսքը»: Ռազմավարության մեջ նախատեսվում է նաև Անդրանատոլիական խողովակաշարի թողունակությունը մինչև 2026թ. հարսցնել 31 միլիարդ խորանարդ մետրի⁴⁶:

Վ. Պուտինի առաջարկը փոխշահավետ է երկու երկրների համար էլ, Թուրքիան կամրապնդիր իր դիրքը որպես էներգետիկ հանգույց՝ գազ ներմուծելով Եվրոպական շուկաներ, իսկ Ռուսաստանը կկարողանա արտահանել իր գազը Եվրոպա՝ պահպանելով էներգետիկ գերակայությունը տարածաշրջանում:

Կարելի է կարծել, թե նոր իրողություններով պայմանավորված, Թուրքիան իրական հնարավորություններ է ձեռք բերել իր դիրքներն ամրապնդելու համար՝ որպես էներգետիկ հանգույց: Իհարկե, Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը նպաստում է հանգույց դառնալու նպատակին՝ որպես այլընտրանք ռուսական գազը Ուկրաինայով դեպի Եվրոպա տեղափոխելուն: Թեպետ երկու կողմերը համաձայնություն տվել են գազային հանգույցի ստեղծման, գազի գների, փոխանցման սխեմաների և այլ հարցերի շուրջ քննարկումները դեռ շարունակվում են⁴⁷: Հետևաբար մոտ ապագայում այս ծրագիրը դժվար թե իրականանա:

⁴⁶ Türkiye's International Energy Strategy, <https://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>, (14.01.2024).

⁴⁷ Exclusive: Disagreements delay Russian gas hub plans in Turkey, <https://www.reuters.com/business/energy/disagreements-delay-russian-gas-hub-plans-turkey-sources-2023-09-14/> (16.01.2024).

Եզրակացություն

Ռուս-թուրքական էներգետիկ հարաբերությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ.

1. այդ հարաբերությունների հիմքում ընկած է երկու հիմնական դինամիկա. աշխարհաքաղաքական մրցակցություն և տնտեսական եզակի համագործակցություն, որոնք երբեմն ընթանում են զուգահեռաբար: Երկու երկրների միջև հարաբերությունների տուրբուլենտային բնույթը բնորոշ է նաև էներգետիկ ոլորտում:

2. Թեև կասսյան պաշարների համար տարածաշրջանում ընթացող բարդ մրցակցության մեջ ԲԹՁ նավթամուղի և ԲԹԷ գազամուղի կառուցումը ռազմավարական նշանակությունն չունեցավ, սակայն հնարավորություն տվեց Թուրքիան ու Ադրբեջանին ներգրավվել այդ գործընթացի մեջ՝ սպեկուլյատիվ նախագծերով շահելով զգալի դիվիդենդներ ու ֆինանսական միջոցներ: Այս սիմվոլիկ հաղթանակները նպաստեցին, որ Թուրքիան ներկայան որպես էներգետիկ հանգույց, իսկ Ադրբեջանը՝ որպես էներգակիրների հուսալի արտահանող Եվրասիայի համար:

3. Աշխարհաքաղաքական իրավիճակով պայմանավորված ռուս-թուրքական էներգետիկ մրցակցությունը վերածվեց համագործակցության: Երբ թվում էր թե «Հարավային հոսք» գազատարի չեղարկումը ՌԴ-ի էներգետիկ ձախումն էր, երկու կողմերը հայտարարեցին «Թուրքական հոսք» գազատարի գործարկման մասին, որը ավելի բարձր մակարդակի հասցրեց ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Ոչ միայն առանց որևէ կորստի օգտագործվեց դադարեցված նախագծի արդեն կառուցված հատվածը, այլև «Երկնագույն հոսքի» հետ ապահովեց ռուսական գազի անվտանգ տեղափոխումը Եվրոպա՝ Թուրքիայի տարածքով: Այս երկու գազատարները իրենց թողունակությամբ (տարեկան 47.5 միլիարդ խորանարդ մետր գազ) երեք անգամ գերազանցում են Հարավային գազային միջանցքի նախագծային (տարեկան 16 միլիարդ խորանարդ մետր գազ) թողունակությունը, իրական հիմքեր են

ստեղծել թուրքական էներգետիկ հանգույցի կայացման գործում և գործնականում ի չիք են դարձնում Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող եվրոպական պատժամիջոցները էներգետիկական ոլորտում:

4. Ռուս-ուկրաինական պատերազմի արդյունքում դեպի ԵՄ ռուսական գազի գրեթե 80% կրճատումից հետո Ռուսաստանի համար Թուրքիան դարձավ այլընտրանքային անվտանգ տարանցման հնարավորություն՝ ավելցուկային գազն արտահանելու համար: ՌԴ-ն այդ պաշարների մնացած մասն արտահանելու տեսակետից շոշափելի արդյունքներ ունի նաև դեպի Չինաստան ուղղությամբ: «Սիբիրի ուժը» գազատարների թողունակությունը տարեցտարի ավելանում է, սրան զուգահեռ ակտիվ քայլեր են արվում «Սիբիրի ուժը 2» գազատարի կառուցման ուղղությամբ: Թեպետ երկու գազատարները միասին զիջելու են «Հյուսիսային հոսք» գազատարների թողունակությանը, սակայն գազատարների կառուցմամբ Ռուսաստանը ձեռք կբերի ավելի կայուն շուկա իր գազը վաճառելու համար:

5. Այս զարգացումները Ռուսաստանի համար մեծացնում են Թուրքիայի նշանակությունը և դառնում են մրցակցության առաջացրած բարդությունները մեղմելու կարևոր գործոններ: Հետևաբար, ռուս-թուրքական մրցակցության/ համագործակցության յուրահատուկ հարաբերությունները տեսանելի ապագայում պահպանելու են իրենց կենսունակությունը, թեև Թուրքիայի համար ավելի ու ավելի բարդ է դառնում «Ռուսաստան» և «Արևմուտք» բևեռների միջև հավասարակշռության պահպանումը: Ամենայն հավանականությամբ կրկնվելու է պատմությունը՝ Թուրքիան, ինչպես 100 տարի առաջ, ընտրելու է այդ պահին իր համար ավելի շահավետ բևեռը՝ առանց հաշվի առնելու թե անցած ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում որ կողմից ստացածն է եղել ավելի ծանրակշիռ:

Russian-Turkish relations in the context of the formation of gas flows

FLORA MIRZAKHANYAN

Brusov State University

The collapse of the USSR created many opportunities for the development of bilateral Russian-Turkish relations, in which the energy sector occupied a special place. Traditionally, In this area, relations between the two countries are also dynamic, from time to time emphasizing their competitive and cooperative nature. The Russian-Ukrainian war that began in 2022 and the new geopolitical realities that arose as a result created opportunities to strengthen Russian-Turkish relations. The purpose of the article was to clarify the essence of Russian-Turkish relations in the context of the formation of gas flows and the impact of the Russian-Ukrainian war on Russian-Turkish energy relations.